

O problemu smrti u misli Vladimira Solovjeva

Mihaela Lovrić*

Sažetak

Prilog istražuje problem smrti u misli velikoga ruskog filozofa, teologa i mistika Vladimira Sergejeviča Solovjeva (1853–1900), koji u svojem posljednjem djelu »Tri razgovora ili priča o Antikristu« smrt naziva kraljicom ovoga svijeta. Činjenica je da sva ovozemaljska živa bića očekuje isti, neizbježan kraj, a to je njihova smrt. Polazeći od toga, Solovjev osuđuje one koji ostaju ravnodušni i nezainteresirani za pitanje smisla života. Isto tako, on sumnja u ono u što veliki broj ljudi današnjice vjeruje, a to je napredak koji bi jednom mogao iskorijeniti patnju i smrt iz ljudskoga života. Ukoliko je smrt doista kraj, život i sva naša moralna nastojanja pokazuju se besmislenima. Prema Solovjevljevu mišljenju samo vjera u stvarno uskrsnuće nadvladava pesimizam i očaj vezan uz besmislenost ljudske egzistencije, ukoliko je njezin definitivni kraj smrt. »Tri razgovora« na poseban način odražavaju njegovu vjeru u Boga, Stvoritelja svijeta, koji se utjelovio u Isusu Kristu, Bogočovjeku, kako bi ljude otkupio od grijeha i smrti te time porazio Antikrista, utjelovljenje Zla. Po Božjoj ljubavi i dobroti čovjekov ovozemaljski život pokazuje se kao put, prolaz koji vodi dalje — u vječni život u jedinstvu s Bogom.

Ključne riječi: Vladimir Solovjev, smrt, patnja, nezainteresiranost, Tri razgovora, smisao, uskrsnuće, Bog

Uvod

Svi ljudski životi započinju i završavaju na jednak način. Rođenjem dobivamo kartu koja nas sve, bez mogućnosti povratka, vodi na isto odredište — u smrt. Ona je kraj našega prolaznog života, dok je naše postojanje ujedno i umiranje, budući da živjeti za čovjeka znači umirati, iz dana u dan biti sve bliže danu smrti. Smrt je jedina »bolest« protiv koje čovjek, čini se, nikada neće pronaći lijek. Od nje obolijevaju svi, bez obzira na vrijeme ili mjesto u kojem žive, svoje vjersko ili političko opredjeljenje, boju kože ili bankovni račun. Smrt je jedino »bogatstvo« koje sigurno nasljeđujemo svojim rođenjem. Tog se naslijeđa ne možemo odreći.

* Mihaela Lovrić, doktorandica na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu, Adresa: Jordanovac 110, p. p. 169, Zagreb, Hrvatska. E-pošta: mihaela_spicijaric@yahoo.com

Smrt ne možemo izbjeći, ali možemo odabrati način na koji ćemo se postaviti prema njoj. Neki, suočeni s tajnom smrti, odbijaju »gubiti« vrijeme svog relativno kratkog života razmišljajući o njegovu kraju. Međutim, ima i onih koji svjesni svoje ograničenosti upravo smrću nastoje proniknuti u dublje značenje života.¹ Među njih ubrajamo i velikoga ruskog filozofa, teologa i mistika Vladimira Sergejeviča Solovjeva (1853–1900), koji u svojem posljednjem djelu *Tri razgovora ili priča o Antikristu*² smrt naziva kraljicom ovoga svijeta.

Djelo *Tri razgovora* ujedno označava zaokret u Solovjevljevu pogledu na svijet i povijest čovječanstva.³ Naime u posljednjem razdoblju svoga stvaralaštva (1890–1900) ruski filozof napušta optimističnu vjeru u ostvarenje Kraljevstva Božjeg na zemlji te je zamjenjuje apokaliptičnim pesimizmom. Solovjev predviđa da će pred sam kraj povijesti doći do religioznog otpadništva i velikog smanjenja broja kršćana, dok će sva vanjska moć pripasti Antikristu.⁴ No zadnju će riječ ipak imati Krist i njegova Crkva, koja će se, prema Solovjevljevu mišljenju, na kraju vremena konačno ujediniti. Smrt će također biti poražena. Ta će kraljica ovoga svijeta biti svrgnuta sa svoga prijestolja jedinstvenim božanskim iskazom ljubavi prema čovjeku. Ta će se ljubav očitovati po daru uskrsnuća kojim je Isus konačnom čovjeku navijestio vječni život u jedinstvu s Bogom.

Tri razgovora Solovjev piše teško bolestan, pred sam kraj svoga života. Stoga mnogi ovo djelo smatraju autorovom oporukom. I on sam jasno ističe nakanu koja ga je vodila prilikom pisanja, a to je upozorenje čovječanstva na »predstojeći povijesni ishod moralne borbe«⁵ koja će se voditi između dobra i zla, Krista i Antikrista, Spasitelja Svijeta i Sina Propasti. Time on još jednom potvrđuje da s pravom nosi titulu »religioznog filozofa«.⁶ Pritom treba istaknuti kako njegov cilj nije

- 1 Platon je bio među prvima koji su na temelju pitanja smrti pokušali otkriti dublji smisao ljudskoga života. Njegov antropološki dualizam uzrok smrti vidi u tvari, a smrt je shvaćena kao tren u kojemu se duša oslobađa lanaca tijela i prolaznosti te zadobiva slobodu i besmrtnost. Time prelazi u istinski život u kraljevstvu ideja gdje oslobođena »zatvora tijela« lakše spoznaje vječne ideje. U tom smislu tijelo je poput groba te je život neka vrsta smrti, a tek smrt pravi život. Vidi E. Morin, *L'homme et la mort*, Le Seuil, 1951; u hrvatskome prijevodu *Čovjek i smrt*, prev. B. Paunović, Zagreb, 2005, 308.
- 2 U ovom se radu dijelovi Solovjevljeva teksta citiraju prema V. Solovjev, *Tri razgovora ili Priča o Antikristu* (dalje citiram kao TR), prev. D. Horga, Zagreb, 2007, a uspoređeni su s originalnim tekstem V. Solov'ev, *Tri razgovora*, St. Petersburg, 1900.
- 3 Opširnije o životu i djelu Vladimira Solovjeva vidi A. Abramović, Vladimir Solovjev — vitez svete Sofije, u: TR, 169–182; J. Oslić, Solovjev — život, misao i stvaralaštvo, *Svesci*, 1990, 68–69, 116–120. Među značajnijim djelima stranih autora koji tematiziraju Solovjevljevu misao možemo nabrojati: P. M. Allen, *Vladimir Soloviev. Russian Mystic*, New York, 2008; M. George, *Mystische und religiöse Erfahrung im Denken Vladimir Solov'evs*, Göttingen, 1988; E. Gourvitch, *Vladimir Soloviev. The Man and the Prophet*, New York, 1992; M. d' Herbigny, *Vladimir Soloviev*, Zagreb, 1919; D. Strémooukhoff, *Vladimir Soloviev et son oeuvre messianique*, Paris, 1935; J. Sutton, *The Religious Philosophy of Vladimir Solovyov. Towards a Reassessment*, New York, 1988; V. V. Zen'kovskij, *Istorija ruskoj filosofiji*, Leningrad, 1991.
- 4 Usp. F. Copleston, *Philosophy in Russia: From Herzen to Lenin and Berdyaev*, Indiana, 1986, 211.
- 5 TR, 17.
- 6 Papa Ivan Pavao II u enciklici *Fides et ratio* o ruskoj teološkoj filozofiji sa Solovjevom na čelu piše sljedeće: »Plodna združenost filozofije i riječi Božje također se pokazuje u odvažnom istraživanju koje su poduzeli noviji mislitelji, među kojima se mogu spomenuti osobnosti kao John Henry New-

bio stvoriti jedinstvenu filozofiju ili teologiju. Solovjevljeva je misao vodilja u prvom redu bila obnova i prilagodba tradicionalnoga kršćanskog učenja prilikama njegova vremena.⁷ Upravo je to nastojao postići pišući svoje posljednje djelo u kojem upozorava buduće naraštaje na borbu između dobra i zla koja će se dogoditi na kraju povijesti. U *Predgovoru* svoje posljednje knjige Solovjev to upozorenje naziva svojom dužnošću koju treba hitno ispuniti:⁸

Svjestan sam raznih propusta i u ovoj ispravljenoj verziji, ali naslućivana i ne tako daleka slika bijedne smrti tiho mi savjetuje da ne odlažem tiskanje ove knjižice na neodređeno i neutvrđeno vrijeme. Budem li imao vremena za nove radove, imat ću ga i za doradivanje već napisanih. A ako ne — upozorio sam na predstojeći povijesni ishod moralne borbe dovoljno jasno (...) te sada predajem ovaj mali rad s osjećajem zahvalnosti što sam ispunio svoj moralni dug.

1. Zlo kao »nedostatak«

Početno pitanje ovoga djela glasi: »Je li zlo nedostatak ili stvarna sila koja vlada našim svijetom?« Solovjev odgovara: »Zlo realno postoji, kao i dobro. Postoji Bog, postoji i vrag.«⁹ Ovakvom definicijom zla Solovjev nastoji dokazati da ono nije neki apstraktni pojam već da iza zla stoji stvarna osoba — Antikrist tj. Zli. Time se Solovjev protivi uvjerenju da je zlo samo nedostatak dobra¹⁰. Naime još je Aurelije Augustin naučavao da zlo kao samostalno biće, ontološki rečeno, uopće ne postoji, već da postoji samo odsustvo bića, nesavršenost, nepotpunost. Zlo je, prema tome, nedostatak dobra (*malum est privatio boni*). Ovakva definicija zla proizlazi iz njegova uvjerenja da je sve što postoji, ukoliko je stvoreno od Boga, dobro.¹¹

Poznato je da je Augustin svoj nauk o zlu kao nedostatku razvio u borbi protiv manihejaca koji su tvrdili da je zlo nešto pozitivno. Nasuprot tome, za Augustina

man, Antonio Rosmini, Jacques Maritain, Etienne Gilson, Edith Stein, na Zapadu, a istodobno na Istoku mislitelji kao Vladimir S. Solovjev, Pavel A. Florenskij, Pjotr J. Čaadajev, Vladimir N. Losky... Promatranje duhovnoga puta ovih mislitelja moći će samo koristiti napretku u istraživanju istine i uporabi postignutih rezultata na ljudsku korist. Treba se nadati da će ova iznimna filozofsko-teološka predaja sada i ubuduće naći svoje nasljednike, kao i poštovatelje na dobro Crkve i čovječanstva.« Ivan Pavao II, *Fides et ratio* — *enciklika svim biskupima Katoličke crkve o odnosu vjere i razuma* (dalje citiram kao FR), prev. Š. Selak, Zagreb, 1999, 103. Opširnije o ruskoj filozofiji u enciklici *Fides et ratio* vidi S. Platz, Uloga i odnos vjere i uma u ruskoj religijskoj filozofiji, *Obnovljeni život*, 2000, 55, 1, 81–90; članak je objavljen i na engleskom jeziku pod naslovom: Role and Relation of Faith and Mind in Russian Philosophy, *Disputatio Philosophica*, 1999, 1, 139–149.

7 J. Sutton, Vladimir Solov'ev as Reconciler and Polemicist, u: W. van den Bercken — M. de Courten — E. van der Zweerde (ur.), *Vladimir Solov'ev as Reconciler and Polemicist*. Selected papers of the International Vladimir Solov'ev Conference held at the University of Nijmegen, the Netherlands, in September 1998, Leuven, 2000, 5.

8 TR, 16–17.

9 TR, 101.

10 Opširnije o zlu u filozofiji Vladimira Solovjeva vidi P. Palmovski, Zbiljnost zla u Tri razgovora Vladimira Solovjeva (dalje citiram kao ZZ), *Obnovljeni život*, 2005, 60, 3, 271–278.

11 Usp. A. Augustin, *Confessiones* VII, 12, 18.

je samo dobro nešto izvorno dok zlo nikako ne može biti supstancija već samo manjak dobra, koje bi neko biće trebalo imati po svojoj naravi. Tako je npr. sljepoća nedostatak vida. Slično tumačenje zla nalazimo i u Tome Akvinskog. U svom djelu *Summa contra Gentiles* Toma zlo definira kao »lišenost nečega što je nekom prirodeno i što mora imati«. ¹² I u prvom, i u potonjem primjeru zlo se ne shvaća kao supstancija već kao nijekanje nečega u njoj. ¹³

Solovjev se oštro suprotstavlja tumačenju zla kao običnog nedostataka. U tom bi slučaju trebalo samo »nastojati da dobra u ljudima bude što više (...) (pa će) samo od sebe, zla biti manje«. ¹⁴ No Solovjev se opravdano pita: »znate li vi za neki slučaj gdje je dobrota dobroga čovjeka učinila zloga dobrim ili, u krajnjem slučaju, manje zlim?« ¹⁵ Sve i kada bi bilo moguće utjecajem dobra smanjiti ili čak iskorijeniti zlo djelovanje, ostaju nam fizička zla od kojih je najveće zlo upravo smrt, a nju čovjek nikakvim dobrim djelovanjem ne može dokinuti.

Ruski filozof time nastoji ukazati na moguću zabludu koja se krije u shvaćanju zla kao nedostatka dobra. Naime riječ je o zabludi da je čovjek sposoban jednoga dana sam, bez Božje intervencije, iskorijeniti zlo. I danas mnogi vjeruju da je samo pitanje vremena kada će ljudi konačno živjeti u svijetu bez trpljenja i patnje. ¹⁶ Uostalom, tehnološki razvoj civilizacije može se definirati upravo kao prevladavanje bioloških ograničenja vrste: ne možemo letjeti — napravili smo avion, ne možemo gledati u mraku — napravili smo infracrvene naočale, ne možemo disati ispod vode — napravili smo ronilačka odijela i boce s kisikom... ¹⁷ No ne možemo reći da današnji svijet trpi manje zla i patnje nego što je trpio prije tisuću godina. Čovjek današnjice, kao i čovjek srednjega vijeka, i dalje nema u svojoj moći djelotvoran odgovor na pitanje o smrti.

Na fizička zla, za razliku od moralnih zala, jednostavno ne možemo puno utjecati. U tom smislu Solovjev tvrdi da se »borba dobra i zla ne vodi samo u duši i u društvu, nego dublje u fizičkom svijetu«. ¹⁸ Pritom on nastoji istaknuti da zlo nije

12 Toma Akvinski, *Summa contra gentiles* III, 7, prev. A. Pavlović, Zagreb, 1994, 25.

13 Vidi I. Tadić, O zlu u misli sv. Tome Akvinskoga, *Crkva u svijetu*, 2004, 39, 1, 16–17.

14 TR, 102.

15 TR, 102.

16 Nagradivani američki novinar John Horgan gotovo stoljeće nakon Solovjeva u svojem djelu *Kraj znanosti* (objavljenom 1996. godine) također piše o zabludi u koju današnji čovjek upada vjerujući u beskonačni napredak znanosti. Horgan uzroke tog uvjerenja tumači na sljedeći način: »There is no precedent for the collapse of the Soviet Union, for a human population approaching six billion, for industry-induced global warming and ozone-depletion. There is certainly no precedent for thermonuclear bombs or moon landings or laptop computers or tests for breast-cancer genes — in short, for the explosion of knowledge and technology that has marked this century. Because we were all born into and grew up within this era, we simply assume that exponential progress is now a permanent feature of reality that will, must, continue. But a historical perspective suggests that such progress is probably an anomaly that will, must, end. Belief in the eternity of progress — not in crises and culminations — is the dominant delusion of our culture.« J. Horgan, *The End of Science. Facing the Limits of Knowledge in the Twilight of the Scientific Age*, New York, 21997, 268.

17 Usp. B. Berčić, Smrt, *Filozofska istraživanja*, 2004, 24, 3–4, 862.

18 TR, 124.

obična prepreka ili kvar koji bi čovjek mogao »popraviti« napretkom povijesti.¹⁹ Zlo je iskonska moć, »zlo doista postoji i ono se očituje ne samo kao nedostatak dobra, nego u apsolutnom suprotstavljanju i prevlasti loših osobina nad dobrima na svim područjima života.«²⁰ Protiv samog »zla u sebi« čovjek je bespomoćan. Zlo o kojemu je riječ, »čisto zlo«, ukorijenjeno je dublje nego što može zaroniti etika.²¹

2. Iskorijeniti smrt?

Političar, jedan od sugovornika *Triju razgovora* Vladimira Solovjeva, također govori o iskorjenjivanju bolesti i smrti kao skorom uspjehu kulture, jer »već je sada mnogo učinjeno na području higijenskih uvjeta, antiseptika (...) organoterapije...«²² Medicinska su istraživanja u zadnjim desetljećima doista postigla veliki napredak u borbi protiv bolesti i znakova starenja.²³ No početno ushićenje novim mogućnostima medicine postepeno se pretvara u sve veću pohlepu i samoljublje, u kojem, nezadovoljni svojim fizičkim stanjem, ljudi traže sve više i više. Estetski kirurzi svojim »čarobnim štapićima« u mogućnosti su učiniti da lice izgleda ne samo par godina već i par desetljeća mlađe. Istovremeno kapitalizam nas u ime profita potiče na ostvarenje imperativa imaginarne ljepote i vječne mladosti. Mnogi se prepuštaju nametnutim idealima, zaboravljajući da se istinska ljepota ne krije iza skupo plaćenih »maski«, već u starom izboranom licu čija je svaka bora svjedok neke davne brige, tuge ili boli, kao i veselja, zadovoljstva te mudrosti koju smo mogli steći jednostavno življenjem. Pitamo se postoji li granica ispred koje će čovjek stati i priznati si da je ipak u svojoj biti biće obilježeno prolaznošću i promjenama.

Za Eugenea Autexiera pomišljati da se može ukloniti trpljenje i smrt iz našega života znači zabavljati se tlapnjama, jer »trpljenje se povezuje uz nas kao naša sjena. Bez ičega rođeni, borimo se mučno da pribavimo svagdanji kruh, da pribavimo odjeću, da napravimo krov nad glavom! Borimo se protiv bolesti, protiv smrti, ali u toj nejednakoj borbi, čovjek ostaje uvijek pobijeđen.«²⁴ Nikakvo nastojanje ne može poništiti činjenicu da je čovjek osuđen na smrt bez prava na »obranu«.

19 Usp. N. Stanković, M. Spicijarić, Relativizam u Tri razgovora Vladimira Solovjeva (dalje citiram kao RTR), u: M. Nikić, K. Lamešić (ur.), *Diktatura relativizma*. Zbornik radova znanstvenog simpozija održanog u Zagrebu 16. lipnja 2007, Zagreb, 2009, 398–399.

20 TR, 123.

21 Usp. ZZ, 277.

22 TR, 110.

23 Napomenimo da znanstvenim i tehnološkim napretkom čovjek stvara i nove »mogućnosti« umiranja. Razvoj biološkog oružja, atomske bombe i onečišćenje prirode samo su neke od prijetnji koje mogu uzrokovati masovno uništenje, kako planeta, tako i svih živih bića koja prebivaju na njemu, uključujući čovjeka.

24 E. Autexier, *Le mystère du mal*, Saint Michel, 1970; u hrvatskome prijevodu *Tajna zla: kušnja, trpljenje i smrt u svjetlu Krista uskrsnulog Spasitelja*, prev. S. Bošnjak, Đakovo, 1989, 83.

Svjesni unaprijed izgubljene bitke sa smrću, neki se odlučuju na ignoriranje, nezainteresiranost u vezi s pitanjem o kraju svog života. Još je Pascal primijetio da »kad ljudi nisu mogli pronaći lijeka protiv smrti, bijede i neznanja, dosjetili su se da će biti sretni ako na to ne budu mislili«²⁵. Na smrt se gleda kao na nešto što narušava iluziju savršenoga svijeta. Nju se nastoji potisnuti, odmaknuti daleko od očiju. Philippe Aries, francuski povjesničar, u svojem *Eseju o povijesti smrti na Zapadu* obrazlaže uzroke te pojave, a

to je potreba za srećom, moralni zadatak i društvena obaveza da se doprinese kolektivnoj sreći koja isključuje svaki razlog za tugu ili nelagodnost; potreba koja zahtijeva da se stalno zadrži sretan izgled, čak i kad se čovjek nalazi u krajnjem očajanju. Pokazujući neke znakove tuge, čovjek griješi protiv sreće, dovodi je u pitanje, a društvo na taj način riskira gubitak smisla postojanja.²⁶

O smrti se izbjegava govoriti. No u društvu koje suočeno s patnjom i smrću najradije šuti, događa se paradoks. Naime dok se s jedne strane smrt u svakodnevnom životu i govoru potiskuje i svodi na tabu, s druge strane ona preuzima sve više prostora, i to u virtualnom svijetu. Nemoguće je ne primijetiti kako danas na TV–ekranima gledamo sve više nasilja. Čak i dječji program, nažalost, ne zaostaje za ovim trendom. Današnji je čovjek »bombardiran« prikazima smrti, zla i patnje sa svih strana. Na naslovnicaama novina udarne su vijesti o nekoj elementarnoj nepogodi, nesreći ili bolesti koja je odnijela velik broj života. Mediji kao da žude za tim da se dogodi neko zlo. Jean Baudrillard, filozof i kritičar suvremenog društva, ironično komentira: »U slučaju katastrofe, novinari i fotoreporteri stižu prije pomoći. Kada bi mogli, stigli bi i prije katastrofe, a najbolje bi bilo izmisliti ili izazvati događaj kako bi prvi imali vijest.«²⁷ I opet glavnu riječ vodi profit, koji smrt pretvara u vodeći tržišni proizvod. Ostaje dojam da je jedina svrha tog prezentiranja smrti postizanje što veće gledanosti televizije ili čitanosti (tj. prodaje) novina. Možda je upravo ta sveprisutnost prikaza smrti razlog sve veće ravnodušnosti i nezainteresiranosti mnogih za ključna pitanja ljudskoga života.

3. Bijeg od patnje i smrti

Iako se svakodnevno suočavamo s umiranjem, veliki broj ljudi nastoji pobjeći razmišljanju o patnji i smrti. I dalje prevladava osjećaj kako se sve to događa nekom drugom, kao da se to nas ne tiče. Papa Ivan Pavao II u enciklici *Fides et ratio* primjećuje kako se s lažnom »skromnošću čovjek zadovoljava djelomičnim i privremenim istinama ne postavljajući temeljna pitanja o smislu i zadnjem temelju ljudskoga osobnog i društvenog života«.²⁸ Ljudi se prepuštaju Heideggerovu be-

25 B. Pascal, *Pensées* 168, prev. Z. Plenković, Zagreb, 1969, 91.

26 Ph. Arieš, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*, Paris, 1975; u srpskom prijevodu *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, prev. Z. Banjac, Beograd, 1989, 72.

27 J. Baudrillard, *Le Pacte de lucidité ou l'intelligence du Mal*, Paris, 2004; u hrvatskome prijevodu *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, prev. L. Kovačević, Zagreb, 2006, 115.

28 FR, 14.

zličnom »se« (»man«): kaže se, živi se, umire se... Pritom, bez previše kritičnog razmišljanja, prihvaćaju određeni društveni stereotip »bezbriznog života« u kojem nema mjesta razmišljanju o smrti. Dapače, onaj tko to čini, za mnoge je pesimist, čudak koji baš i nema previše dodira sa stvarnošću. Takvom bi čudaku Solovjevlev Političar rekao: »Ako nije potrebna moja suglasnost za moju smrt, kao ni za moje rođenje, ja radije u smrti, kao i u životu, vidim ono što oni doista i jesu, naime, nužnost prirode... (...) (*stoga*) živi dok se živi i nastoj živjeti što mudrije i bolje.«²⁹

Ukoliko je smrt samo »nužnost prirode« (i ništa više), Političar poručuje da je besmisleno razmišljati o njoj, jer »umire se«, i od toga je nemoguće pobjeći. Svjedoci smo kako se sve više ljudi, po uzoru na Političarev recept, prepušta životu, ili bolje reći životarenju. Čini se da život vlada njima, a ne oni njim. Biti svjestan svoje smrtnosti i oblikovati svoj život polazeći od te spoznaje znači biti gospodarom svoga života.

Knez, još jedan sugovornik triju razgovora Vladimira Solovjeva, oslikava upravo jednog takvog čovjeka današnjice — čovjeka koji većinu života ignorira svoju smrtnost i odbija joj pridati ikakvo značenje:

Smrt je, dakako, vrlo zanimljiva pojava, vjerojatno ju se može nazvati zakonom, kao pojavu koja je postojana i neizbježna za sva zemaljska bića. Može se govoriti o bezuvjetnosti toga »zakona«, jer do sada nije zabilježen nijedan vjerodostojan slučaj njegove iznimke, ali kakvu stvarnu životnu važnost sve to može imati za istinski kršćanski nauk koji nam kroz našu savjest govori samo jedno — što moramo, a što ne smijemo činiti *ovdje i sada*? I, jasno je da se glas savjesti može ticati samo onoga što je u našoj moći da činimo ili ne činimo. Zato, savjest ne samo što nam ništa ne govori o smrti, nego ni ne može govoriti. Uz svu svoju golemu važnost za naše životne i svjetovne osjećaje i želje, smrt nije u našoj moći i zato za nas ne može imati nikakvu moralnu važnost. U tom smislu, a jedino je on doista važan, smrt je jednako nevažna činjenica kao, primjerice, ružno vrijeme.³⁰

U temelju ove teze stoji Epikurova misao o smrti koja je izvan života. On je zastupao mišljenje da nas se smrt ne tiče budući da nije prisutna dok živimo, a nema nas čim je prisutna. Pritom treba istaknuti da je Epikur kao hedonist podržavao sve načine izbjegavanja patnje. U skladu s tim, smatrao je da će život biti bolji, odnosno ugodniji ako prevladamo strah od smrti.³¹ Međutim, pitanje je može li se tražiti od čovjeka da zatvori oči pred činjenicom smrti. Smrt se ne tiče isključivo pojedinca, ona nije samo moja smrt već je i smrt drugoga. Drugim riječima, čovjek nije svjestan samo svoje smrti, on doživljava i smrt drugih osoba. Augustin nakon gubitka prijatelja piše sljedeće: »Što god sam pogledao pri iskustvu smrti svoga prijatelja, bila je smrt. Odasvud su ga očekivale moje oči, ali njega ne bijaše. Sve sam mrzio jer sve je bilo bez njega (...) i koliko sam više ljubio prijatelja, toliko sam, mislim, više mrzio smrt koja mi je njega otela.«³² Doista je teško, stareći,

29 TR, 114.

30 TR, 125.

31 Usp. J. Warren, *Facing Death: Epicurus and his Critics*, New York, 2004, 10.

32 Vidi A. Augustin, *Confessiones* IV, 4, prev. S. Hosu, Zagreb, 1983, 25.

doživljavati kako nas napuštaju nama dragi ljudi, prijatelji, rodbina, a ponekad čak i djeca. U tom smislu možemo reći da se smrt tiče više živućih nego umirućih.

Pritom treba istaknuti da se čovjek upravo s obzirom na doživljaj smrtnosti razlikuje od životinja. One žive ne znajući da će jednoga dana umrijeti. Ne mogu znati za svoju smrt dok čovjeka svijest o smrti prati gotovo od njegova rođenja.³³ Nemoguće je praviti se da smrti nema i da je naš ovozemaljski život vječan, dok u istom trenu gubimo svoje najmilije. Čini se da je epikurejska mudrost ipak nedovoljna glede rješavanja problema smrti. Možemo bježati od smrti, ali njoj je nemoguće pobjeći. Dapače, ona nam je svakim danom sve bliže i bliže.

4. Smrt kao krajnje zlo

Čini se površnim ne zapitati se o dubljem smislu života ukoliko je njegov definitivni kraj smrt. Sam Solovjev osuđuje one koji ostaju ravnodušni i nezainteresirani za pitanje smrti. Koliko se god neki trudili ne misliti o tome, smrt nas i dalje očekuje, ljudi i dalje umiru. Prema Solovjevljevu mišljenju, nikakvo ignoriranje ne može poništiti činjenicu da je zlo, dok postoji »svijeta i čovjeka«, za oboje vezano na tri načina³⁴:

Postoji individualno zlo koje se izražava time što se loše osobine čovjeka, životinjske i zvjerske strasti suprotstavljaju plemenitim stremljenjima duše i pobjeđuju ih u velikoj većini ljudi. Postoji društveno zlo, koje je u tome što je zlo porobilo ljudsku gomilu individualno i ona se suprotstavlja spasiteljskim naporima malobrojnih, najboljih ljudi, i pobjeđuje ih. Naposljetku, u čovjeku postoji i fizičko zlo, u kojemu se niski materijalni čimbenici njegova tijela suprotstavljaju živoj i svijetloj sili koja ih povezuje u prekrasnu formu organizma, suprotstavljaju se i razdiru tu formu i uništavaju stvarni temelj svega uzvišenog. To je krajnje zlo koje se zove smrt³⁵.

Solovjev sumnja u napredak koji bi jednom mogao likvidirati i tog, najgoreg čovjekova neprijatelja — njegovu smrt. Međutim, postoje i oni koji, poput Solovjevleva Političara, smisao života nalaze okrenuti ovozemaljskim dobrima. Njima smrt ne predstavlja nešto što bi moglo narušiti smisao njihova života. Oni dovoljan razlog svoga postojanja nalaze u tome da se trude oko dobrobiti i sreće svog potomstva. Političar pojašnjava: »Ja znam da će moja djeca i moji unuci umrijeti, ali to me ne sprječava da brinem o njihovoj sreći kao da će ona biti vječna. Trudim se oko njih prije svega zato što ih volim i davati im svoj život za mene je zadovoljstvo. 'Ja smisao u tome nalazim'.«³⁶ Smrt shvaćena na ovaj način ne krije u sebi nikakvu tajnu. Ona ne otvara nikakva vrata. Ona je jednostavno kraj jednoga ljudskog živo-

33 Usp. R. Berlinger, *Das Nichts und der Tod*, Frankfurt am Main, ²1972, 132–133.

34 Sličnu podjelu zla na tri vrste nalazimo još u Leibniza. Prema toj, tradicionalnoj podjeli prvo je metafizičko zlo (nesavršenost svijeta u cjelini). Ono nastaje iz činjenice stvorenosti: sve stvoreno nužno je nesavršeno, ograničeno, jer bi inače bilo božansko poput svojega Stvoritelja. Drugo je fizičko zlo kojemu je uzrok materija, odnosno tijela za koja je duh vezan (patnje uzrokovane bolešću ili prirodnim nepogodama), dok je posljednje moralno zlo (grijeħ).

35 TR, 123.

36 TR, 111.

ta. Ono što nakon umrlog ostaje, jest ono što je dao drugim ljudima, ono što ostaje u sjećanju njegovih potomaka i ljudi s kojima se susreo tijekom svoga života.³⁷

Takav način besmrtnosti, koja se ostvaruje u sjećanjima naše djece i duhovnom nasljeđu koje ostaje nakon nas, svakako djeluje poticajno pri razmišljanju o smislu života. No što je s ljudima koji za sobom nisu ostavili nikakav trag? Jesu li oni nužno osuđeni na vječni zaborav? Što je s njihovom besmrtnošću? U krajnjem slučaju moguće je zapitati se kakvo dobro ostaje za poginulima u ratu, žrtvama političkih sustava, žrtvama Holokausta, nevinim žrtvama hladnokrvnih ubojica? Koji je smisao njihov život imao? Dama slično prigovara Političaru: »Što onda ako djeću i unuke snađu nevolje? Gdje su tu onda zadovoljstvo i smisao?«³⁸ U tom slučaju doista je teško govoriti o smislenosti života. Patnja nedužnih tjera nas da s punom nadom prihvatimo mogućnost novoga života nakon smrti u kojem »neće više biti ni tuge, ni jauka, ni boli« (Otk 21, 4). Solovjev zaključuje: »Opravdano (je) pitanje koje razum sebi postavlja o krajnjem smislu ili cilju naše brige, ako se to pitanje na višoj razini rješava smrću, ako je krajnji rezultat vašega napretka i vaše kulture ipak smrt svakoga i svih, jasno je da nijedna napredna kulturna djelatnost nema nikakva smisla te da je besciljna i besmislena.«³⁹

5. Propast kraljevstva smrti

Ako smrt, tj. »prosti mikrobi fizičkog raspadanja« doista slave konačnu pobjedu nad temeljima života, prema Solovjevljevu mišljenju »od krajnjega pesimizma i očaja neće (nas) zaštititi nikakva moralna rječitost.«⁴⁰ Solovjev je uvjerenja da samo vjera u Isusovo uskrsnuće nadvladava pesimizam i očaj urezan u ljudsku egzistenciju.⁴¹ »Bez vjere u uskrsnuće svih može se samo praznim riječima govoriti o nekakvu kraljevstvu božjem, a doista, to je samo kraljevstvo smrti.«⁴² Uskrsnuće Isusa Krista prolaznom čovjeku otvara vrata vječnosti, čime ga spašava kraljevstva smrti.

Ipak, smrt Isusa Krista na križu nekima može izgledati kao argument u prilog ateizmu. Naime moguće je zapitati se kako je Bog mogao dopustiti da njegov sin bude podložan mukama i smrtnoj patnji. I masa pod križem iskušava Isusa riječima: »Ti, koji razvaljuješ hram i u tri ga dana opet sagrađuješ, spasi sam sebe. Ako si Sin Božji, siđi s križa!« (Mt 27, 40). No na prvi pogled ateistički moment božanstva pretvara se ujedno u njegov teistički moment. Najniža točka Božje nemoći, Krist koji pati, isto je tako vrhunac njegove najveličanstvenije svemoći — izvanredno je to što je Bog kada podnosi trpljenje i smrt toliko moćan da i u takvom stanju pobjeđuje zlo, bol i razaranje.⁴³ Slično ističe i Solovjev:

37 Usp. A. Vučković, *Smislenost smrti, Crkva u svijetu*, 1998, 33, 1, 32.

38 TR, 111.

39 TR, 111–112.

40 TR, 123.

41 Vidi RTR, 400–401.

42 TR, 124.

43 Usp. L. Pareyson, *Ontologia della libertà*, Torino, 1995; u hrvatskome prijevodu *Ontologija slobode*, prev. D. Pribanić, Zagreb, 2005, 184.

Mi znamo da se borba dobra i zla ne vodi samo u duši i u društvu, nego dublje u fizičkom svijetu. I tu nam je poznata jedna pobjeda dobrog životnog načela iz prošlosti u osobnom uskrsnuću Jednog, a čekamo buduće pobjede u zajedničkom uskrsnuću svih. Tako i zlo dobiva svoj smisao ili konačno objašnjenje svoga postojanja, jer služi sve većem i većem slavlju, ostvarenju i jačanju dobra — ako je smrt jača od smrtnoga života, onda je uskrsnuće u vječni život jače i od jednog i od drugog.⁴⁴

Time Solovjev opravdava nesavršenost i zlo kojem je Božje stvorenje bilo podložno za vrijeme života na ovome svijetu.⁴⁵ Naime po Božjoj ljubavi i dobroti čovjekov ovozemaljski život postaje put, prolaz koji vodi dalje — u vječni život u jedinstvu s Bogom: u uskrsnuću se očituje »sva snaga i cijelo Kristovo djelo, u tome je Njegova stvarna ljubav prema nama i naša prema Njemu. A sve ostalo samo su uvjeti, put, koraci.«⁴⁶ Patnja i bol time doduše nisu izbrisane iz ljudske povijesti, ali su iznutra preobražene i usmjerene na nadu u vječni život nakon smrti.

Tri razgovora na poseban način odražavaju Solovjevljevu vjeru u Boga, stvoritelja svijeta koji se utjelovio u Isusu Kristu, Bogočovjeku, kako bi ljude otkupio od grijeha i smrti te time porazio Antikrista, utjelovljenje Zla. Time se otkriva stvarna Božja veličina. On je neizmjerljivo jači od Antikrista, čije je zlo djelovanje samo privremena pojava ograničena na relativno kratko vrijeme naspram vječnom trajanju dobra. Bog će na kraju vremena po svojoj snazi i dobroti uništiti moć zla. Tako će i smrt, to najveće zlo, biti prevladana, jer nas nakon nje čeka vječni život u zajedništvu s Bogom.⁴⁷

6. Odnos teologije i filozofije glede pitanja o smrti

Uvjerili smo se kako su, glede problema smrti, Solovjevljeva filozofija i teologija usko povezane, čak neodvojive.⁴⁸ Filozofija je, prema njegovu mišljenju, priprema za teologiju »jer je i učenje starih filozofa, kao i učenje starozavjetnih proroka bilo unutarnje povezano i proniknuto (svako u svom djelokrugu) jedino istinom: filozofija — istinom apstraktnoga svjetskoga logosa, a proroštvo — istinom živoga i osob-

44 TR, 124.

45 Nerijetko se pitanje o smislu smrti i patnje predbacivalo Bogu, dobrom i pravednom Stvoritelju svijeta, koji bi kao takav trebao biti odgovoran za sve, pa tako i za ono loše što se događa Njegovu stvorenju. Bol i patnja u ovom slučaju prestaju biti poticaj za traženje Boga i, upravo suprotno, postaju prigovor Bogu. Takvu misao nalazimo u političara, jednog od petero sudionika »Tri razgovora« Vladimira Solovjeva. Političarev ateizam najbolje se očituje u njegovoj rečenici kojom je zapravo izrazio srž teodicejskog problema: »Ako zlo postoji, to znači da ga bogovi ne mogu ili ne žele spriječiti, a u oba slučaja bogovi kao svemoćne i blage sile uopće ne postoje.« TR, 32.

46 TR, 124.

47 Usp. RTR, 401.

48 Istražujući filozofiju religije Vladimira Solovjeva, Josip Oslić opravdano tvrdi da »Solovjev filozofirajući teologizira i teologizirajući filozofira. To drugim riječima znači da s jedne strane njegova filozofska refleksija u teorijskom i praktičnom smislu obogaćuje teologiju, i s druge strane teologija upravo za filozofiju otvara ona metafizička pitanja po kojima i sama filozofija postaje 'bogatim' i 'nepresušnim izvorom' na kojem se može nadahnjivati naša sadašnjost i budućnost.« J. Oslić, *Temeljni aspekti filozofije religije kod Vladimira Solovjeva s posebnim osvrtom na predavanja o »bogočovještvo«*, *Diacovensia*, 2010, 25, 1, 2010, 174.

nog logosa Božjeg — mesijom«. ⁴⁹ Sama filozofija pokazuje se nedovoljnom za pružanje odgovora na pitanje o smrti. S druge strane, uvidi do kojih dolazimo razumskim putem daju opravdanje za prihvaćanje objavljene istine o cilju i smislu života.

Teologija je ona koja, prema Solovjevu, daje odgovor na pitanja do kojih čovjek dolazi filozofskim promišljanjem o svojoj biti i prolaznom bitku koji ga na kraju neizbježno vodi u smrt. Takvo promišljanje kod Sartrea izaziva *Mučninu*. Prema njemu, naša je kontingentna egzistencija proturječna jer veća sama u sebi nosi svoju negaciju, tj. naš »bitak po kojemu u svijet dolazi Ništa, jest bitak kojemu se u njegovu bitku radi o ništenju bitka«. Sve što postoji apsolutno je apsurdno. Ništa na svijetu ne može objasniti egzistenciju: »sve je bezrazložno (...) kada se dogodi da to čovjek uvidi, to vam prevrće utrobu i (...) eto Mučnine«. ⁵⁰ Doista je mučno živjeti u svijetu u kojem vrijedi činjenica da je već i malo dijete dovoljno staro da umre.

Smrt se ljudskom razumu nameće kao ono što poništava temelje života, ono što uništava njegov smisao. Istovremeno, misao o smrti pruža pozitivan poticaj za vjeru u život poslije smrti. No dozvoljava li nam filozofija da pređemo tu granicu čistoga razuma i uđemo u područje religije? Ima li vjera u Boga i besmrtnost duše temelja u ljudskom razumu? Na ovo ćemo pitanje odgovoriti protupitanjem: zašto postavljamo pitanje smislenosti života? Postavljamo ga jer se on jednom dovršava. Bi li postavljali isto pitanje da živimo vječno? Čini se da ne bi. Tada ne bi doživjeli patnju zbog gubitka voljene osobe, ne bi podnosili bol rastanka. Upravo se u tim trenucima čovjek pita zašto uopće postoji, zašto je rođen, zašto mora patiti. U pronalaženju odgovora filozofija, kao sveobuhvatna znanost koja nastoji odgonetnuti temelje postojanja, treba postaviti i pitanje o mogućnosti života nakon smrti. Ovo je točka u kojoj se filozofija i religija isprepliću. Pritom, one koji su za to spremni može voditi Solovjevljevo pouzdanje i vjera u objavljenu Riječ Božju koja čovjeka spašava okova neznanja i neizvjesnosti.

Zaključak

U smrti je čovjekova nemoć pred tajnom života najočitija i najdublja. Smrt se pred nas postavlja kao granica, zid iza kojeg ne možemo vidjeti što nas čeka. Kad se jednom pređe ta granica, nema povratka. Budući da se nitko tko je prešao tu granicu nije vratio natrag, ne možemo znati što nas doista čeka nakon nje. Upravo je tu točka u kojoj razum ustupa mjesto vjeri. Samo vjera može pružiti primjereni odgovor čovjeku suočenom s njegovim svakodnevno mogućim, a jednom i nužnim krajem — smrću.

Ukoliko sve završava ništavilom, ako će sve jednom jednostavno nestati, naše kratko postojanje, prema Solovjevljevu mišljenju, pokazuje se besmislenim. Biti rođen i živjeti svjestan da ću jednoga dana sigurno umrijeti, kao što će umrijeti i svi moji dragi prijatelji, roditelji, djeca, čini se lošom kozmičkom šalom. Nije li u

49 V. Solov'ev, *Historija i budućnost teokratii*, Zagreb, 1887; u hrvatskome prijevodu *Povijest i budućnost teokracije*, prev. V. M. Graovac, Zagreb, 2003, 192.

50 J. P. Sartre, *La Nausée*, Paris, 1938; u srpskom prijevodu *Mučnina. Reči. Zid*, prev. T. Ujević, Beograd, 1981, 130.

tom slučaju doista tragična ljudska sudbina? No Solovjev se ne prepušta pesimizmu. On, kao i ostali kršćanski mislioci, u smrti nije vidio izvor patnje i tjeskobe, već poručuje kako je treba prihvatiti s punim povjerenjem u Božju providnost po kojoj će na kraju povijesti čovjek uskrsnuti u vječni život. Stoga se ne trebamo prepustiti tjeskobi. Nju liječi Riječ Božja, živa Riječ koja obogaćuje i usmjerava ljudski život, otkrivajući mu njegovu jedinstvenu vrijednost i smisao.

Smrt za vjernika ne predstavlja nešto tragično i besmisleno, već upravo suprotno — ona je radostan događaj. To nam je htio pokazati i Vladimir Solovjev svojim posljednjim djelom *Tri razgovora ili priča o Antikristu*, u kojem izriče duboko uvjerenje da je smrt, to krajnje zlo, poražena snagom Božje ljubavi i dobrote prema čovjeku. U tom slučaju ona nije kraj, već novi početak, »rođendan za nebo«, put, korak koji konačnog čovjeka vodi u vječnost.

The Problem of Death in the Thought of Vladimir Solovyov

Mihaela Lovrić*

Summary

This essay looks into the problem of death in the thought of the great Russian philosopher, theologian and mystic Vladimir Sergejevich Solovyov (1853 — 1900) who in his final work Three Conversations or the Tale of the Antichrist speaks of death as the queen of this world. The fact remains that all living beings on this earth await the same unavoidable end which is death. With this in mind, Solovyov denounces those who remain indifferent to and disinterested in the question of the purpose of life. Furthermore, Solovyov is doubtful while a great number of people today believe that advancement may some day do away with suffering and death. If death in truth means the end, then life and all our moral endeavours shall prove meaningless. In Solovyov's opinion, only faith in the true resurrection conquers pessimism and despair resulting from the sense that human existence lacks purpose, if in fact death marks the definitive end. Three Conversations reflects, in a special way, his faith in God, the Creator of the world, incarnated in Jesus Christ, God-Man, for the redemption of man from sin and death, thus defeating the Antichrist, the incarnation of Evil. Through God's love and man's goodness, life in this world appears as a journey, a passing, which leads beyond — to the eternal life in union with God.

Key words: Vladimir Solovyov, death, suffering, disinterestedness, Three Conversations, purpose, resurrection, God

* Mihaela Lovrić, Doctorant at the Faculty of Philosophy of the Society of Jesus in Zagreb. Address: Jordanovac 110, p. p. 169, Zagreb, Croatia. E-mail: mihaela_spicijaric@yahoo.com